

Tandíjat, mielőbb!

avagy:

A lefejezett társadalom vergődése

A felsőoktatási tandíjak esetleges bevezetésének ügye régóta borzolja a kedélyeket. A teljesség igénye nélkül emelek ki most néhány jellegzetes elemet a történetből. 1998-ban a Bokros-csomag egyik záróelemeként kerülhetett volna bevezetésre az egységes felsőoktatási tandíj. Az intézkedés a költségvetés egészére gyakorolt igen csekély esetleges hatása ellenére az egyik kulcseleme lett annak, hogy az akkori kormánypárttól sokan elfordultak az országgyűlési választáson. Néhány évvel később népszavazásnak lehettünk tanúi, amiben a népakarat egyértelműen a tandíj ellen foglalt állást. A népszavazás ügödöntő jellege jó időre meg is határozza a felsőoktatási tandíj sorsát.

A gondosan manipulált és populista pátosztól jócskán áthatott közfelfogás szerint a tandíj egyszerűen csak sarc, amivel a mindenkori vezetés igyekszik betömködni az államháztartás állandóan szivárgó lélekvesztőjének réseit. Ezzel az írással ezt a elterjedt közfelfogást igyekszem megcáfolni, megadva azokat a kritériumokat is, amik mellett a tandíj összegegyeztethető a társadalmi igazságossággal is.

Tekintsünk kissé vissza a rendszerváltás idejére. A felsőoktatás viszonylag szűk kerete gyors ütemben mintegy a háromszorosára tágult. A korábban politikai szempontok által is befolyásolt felvételi rendszer jócskán fellazult, és sok helyen az érettségi eredmény is elegendő lett a felvételihez. Az oktatási rendszer számonkérési rendje kissé a feje tetejére is állt: a korai aránytalan számonkéréstől kiegészített fiatalok közé dobtuk a gyeplőt a korlátlan felsőfokú képzés lehetőségének ígéretével. Ráadásul a köteleességek hangsúlyozását és a teljesítmény megbecslését a jogok hangsúlyozása vette át. Mindez, a pedagógustársadalom megbecslésének súlyos – és mondjuk ki: a megelőző évek folyamatait szinte változatlanul követő – hanyatlásával együtt mintegy visszamenőleg nyomta le az általános és középiskolai oktatási normákat. 1990 előtt a felsőoktatásba való belépéshez viszonylag folyamatos, elkötelezett felkészülés volt szükséges, a túl korai pályaválasztás negatív hatásaival együtt persze. Ugyanakkor ma az egyetemek még azok előtt is tágra nyitják a kapukat, akiről világos, hogy nem fognak a diplomáig eljutni. Mindezt a fejkvóta alapú finanszírozás még támogatja is. Az egyetemek összességében ugyanannyit kapnak két féléton kihulló hallgatóért, mint egy jól képzett szakemberért. Aki tudásalap és kellő elkötelezettség nélkül megy államilag támogatott egyetemi képzésre, minden következmény nélkül megteheti, hiszen rá kötelezettség ebből kifolyólag nem hárul. A jelenség következménye viszont, hogy jobb sorsra érdemes tehetséges emberek esnek el olyan szakképzési formák lehetőségétől, amit nagyon is jó megélhetést nyújtó kétkezi munkát kínálnának. Eközben a jól képzett szakmunkásokból és iparosokból is hiány van.

A rendszerváltást megelőzően a felsőfokú képzés meglehetősen jól megalapozott általános háttérrel kellett hogy adjon különösebb specializáció nélkül, hiszen a végzős hallgatóknak a belföldön kínákozó álláslehetőségek közül lényegében bármelyiket be kellett tudniuk tölteni. A rendszer ugyanakkor viszonylagos garanciát is jelentett arra, hogy a végzős diplomásoknak lesz állásuk. Nem kellett tehát felelősséget érezniük aziránt, hogy a választott továbbtanulási irány miféle társadalmi szükséglettel párosul. A felsőoktatás hasonlóan működött, mint a szocialista társadalom egésze: az élet egy rakásnyi területén nem voltak láthatók a valós költségek, amit a társadalom egy-egy célra áldoz, és meg kellett békélni azzal, amit a központilag szervezett rendszer így ki tudott termelni. A változások lassúak voltak, emiatt kisebb korrekciókkal is jól-rosszul életben lehetett a rendszert tartani.

A rendszerváltással sokminden megváltozott az állami költségvetés bevételi oldalának átláthatósága és az egyén vagy gazdasági egység ehhez való hozzájárulása tekintetében. Például, elkezdtünk külön társadalombiztosítást és adót fizetni, a gépjárművek kötelező biztosítása sem a benzinár része többé és általános forgalmi adó terhel szinte mindent. A juttatásnak vélt területeken azonban nem feltétlenül történt ilyen átalakulás – nem is csoda, hiszen ez a megszokott kedvezményekhez és előnyökhöz képest visszalépéssel járt volna, amit senki nem mert felvállalni. Nem mondtuk ki világosan, hogy a szélesebb lehetőségek nagyobb felelősséggel is járnak. Ha például bárki tanulhat egyetemen vagy főiskolán és az államnak nincs módja meg eszköze mindenkinek állást biztosítani, akkor a felsőfokú tanulmányok végzésébe egy kockázati tényező is belekerül. Nevezetesen az, hogy a társadalom nem olyan arányban és számban igényel felsőfokú végzettséggel rendelkezőket, ahogy azokat az oktatás kibocsátja. A jogászok, menedzserek, közgazdászok és médiszakemberek túlképzése például aggasztó méreteket öltött, és a munkanélküli pályakezdő diplomások többségét is ezek a szakmák adják. Más oldalról viszont a műszaki értelmiség és a reáltárgyakat oktató tanárok száma kétségbeejtően alacsony. Ahogy nőtt az egyén választásának a szerepe a végzettség kialakításában, úgy váltak el egymástól az egyéni vágyak és a társadalmi igények. A társadalmi igényeket pedig a bértáblák rendkívül merev mivolta miatt nem lehetett kiemelt bérezéssel érvényre juttatni (legalább is az állami szférában), holott ez hajtóerőt jelenthetne a társadalom által igényelt képzési formák irányába való eltolódás felé.

A rendszerváltás korának viszonylagos belterjességével szemben ma egy nyitott Európában élünk, és Európa nem is határolja be a munkavállalás lehetőségeit. Magyar diplomával ma a világon szinte bárhol szerencsét lehet próbálni – egyrészt, mert a magyar diploma értéke viszonylag magas, másrészt mert semmiféle utazási és munkavállalási korlátozás a magyar állam részéről nem áll fenn. Ez utóbbi tényező a szabadságnak és demokráciának egy olyan eleme, amit nem is szabad korlátozni.

Minden társadalomnak, így a magyarnak is számot kell azonban vetnie azzal, hogy minél magasabban képzett a társadalom valamely rétege, annál nagyobb az illető réteg mobilitása. Évről évre jól képzett természettudományos szakembereket, mérnököket és orvosokat veszítünk el azért, mert külföldön sokkal jobb megélhetésre lelnek, mint Magyarországon. A külföldre kerülők egy része viszonylag rövid időt, 1-3 évet tölt kint és utána hazajön. Ez rendjénvaló is, hiszen ezáltal az ország szakmai ismeretekkel és munkakultúrával gyarapodik. A baj azzal van, hogy Magyarországon magyar nemzeti jövedelemből drágán és jól kiképzett szakemberek úgy távoznak tőlünk, hogy teljes aktív pályafutásukon keresztül nálunk gazdagabb országok nemzeti jövedelmét gyarapítják. A végleg külföldre kerülők gyakran egyetlen sornyi szakmai ismeretet és egyetlen adóforintot vissza nem táplálnak abba a rendszerbe, ami a társadalom alacsonyabban képzett részéhez képest őket kimagasló lehetőségekhez juttatta.

A jelenség eklatáns példája a mára kialakult szakorvos hiány. Egyes adatok szerint lassan egy egész évfolyamnyi szakorvos hiányzik az egészségügyből. Felvetődött ennek kapcsán az egészségügyben az az ötlet, hogy vagy a szakorvosok külföldi munkavállalását kellene korlátozni, vagy a külföldre távozóktól a képzési költséget kellene visszaigényelni. Az orvostársadalom más része erre persze joggal hördült fel: miért? Miért az orvosokon kell elverni a port, a tanár, a mérnök és a közgazdász képzése talán ingyen volt? Az ő külföldi munkavállalásuk természetes lehet, az orvosé nem? És akkor nem is szóltunk még arról, hogy a szabad mozgás és munkavállalás demokratikus vívmányát mindez hogyan érinti.

Érdekes, hogy a fenti vita bizonyos közjogi vonatkozásai rejtve maradtak. Egy jogállamnak ugyanis alapelve, hogy szerződéses viszonyt utólag egyoldalúan megváltoztatni nem lehet. Ha tehát egy hallgató úgy kezdte meg az egyetemi tanulmányokat, hogy képzési költségről szó sem volt, akkor csak önkényes és jogtalan módon lehet a képzés költségét meghatározni és azt visszakövetelni egyaránt. A jogszerűség felé azzal közelíthetnénk, ha a feltételek előre ismertek lehetnének, és a képzési költség nagysága is világos volna.

Namármost, mi választja el a fenti bekezdés fogalmait a tandíjtól? Szerintem semmi, eltekintve attól az álszemérmes megfogalmazástól, hogy a "képzési költség" a kiképző intézmény vagy az azt fenntartó állam terhe, míg a tandíj a hallgatóé. Fel kellene azonban fogni, hogy a szűk szellemi elit képzésének költsége a jelen rendszerben nem az állam, hanem az egész társadalom költsége, a képzettség birtokában megszerzett haszon viszont gyakran kizárólag egyéni. Tényleg, hol van ebben a társadalmi igazságosság?

A fent felsorolt visszásságok egy részét a tandíj megfelelő módon történő bevezetése orvosolhatná. Tulajdonképpen csak a sorrenden fordítunk: nem utólagos felháborodásunkkal próbáljuk indokolni a képzés "meghálálását", hanem előre világosan számszerűsítjük a képzéssel nyújtott lehetőség értékét. A tandíj megfizetésén keresztül a felsőoktatásban résztvevő diák nem a képzés alanya, hanem megrendelője, így a hallgatói kontroll az oktatás színvonala felett megerősödhet. Az egyetemek a tandíjon keresztül a mindenkori költségvetéstől legalább részlegesen függetlenné válhatnak, ami a felsőoktatással kapcsolatos döntések óhatatlanul átpolitizált jellegét is csökkentené. A tandíj ugyanakkor híven – közel "piaci módon" – tükrözhetné az egyes képzési módok és szakirányok oktatásának költségét is. Szemben a mai rendszerrel, ahol az orvosi, műszaki és természettudományos képzések normatívái egyáltalán nem mérvadóak mondjuk a jogi és bölcsészeti képzések költségéhez képest, a tandíjas rendszerben ezeknek a különbségeknek felszínre kell jönniük.

Megütközést kelthet persze, hogy vajon miből kellene tudnia egy diáknak tandíjat fizetni? Nyilvánvaló: kölcsönből. A kölcsönadó közbeiktatása ugyanis tehermentesíti egyrészt az államot, másrészt magát a felsőoktatási intézményt attól, hogy olyan dolgokkal kelljen foglalkoznia, ami nem tartozik az alaptevékenységei közé. A tanulmányi kölcsönön keresztül az államtól független, polgárjogilag és pénzügyileg kezelhető adósság-viszony keletkezik a szolgáltatást igénybe vevő személy és az ő „szponzora”, a kölcsönt nyújtó bank között, még hozzá olyan módon, hogy közben a felsőoktatási intézmény a fenntartó állam kényétől-kedvétől független ellenértéket kap a szolgáltatásért. A rendszer kezelhetőségének nem az a lényege, hogy ezt a jogviszonyt minden erővel lehetetlenné tegyék, hanem az, hogy miként segítjük hozzá az egyént a kölcsön törlesztéséhez. Ennek egyik útja a tandíj visszacsatornázása a diákság irányába ösztöndíj formájában. A másik út az, hogy az állami segítség utólag vehető igénybe akkor, amikor a diplomás hazai környezetben, a diplomát ténylegesen megkövetelő munkakörben dolgozik. Például, élethossziglan magyar iskolában dolgozó tanár vagy magyar kórházban dolgozó orvos tanulmányi kölcsönét az állam évtizedek során teljes egészében is leírhatja. A diplomát meg nem szerző vagy a megszerzett diplomát máshol hasznosító (vagy egyáltalán nem hasznosító) embernek segítség nem járna, a tandíjat piaci módon vissza kellene fizetni.

A sikertelen tanulmányok esetén fennálló visszafizetési kötelezettség olyan felelősségi elem, ami a rendszerből nem hagyható ki. Ma a társadalmi szemlélet még mindig az, hogy az induláshoz "kell egy papír". Igen, így: papír. Nem szaktudás, nem piacképes képzettség, nem

diploma, hanem csak így, póriasan – papír. Luxusdiplomák tömkelege keletkezik csak azért, mert a diploma bizonyos presztízst jelent. Ezt is a társadalom fizeti meg. Joggal kérdezzük: ilyen esetben miért nem az fizet a képzésért, aki a megszerzett végzettségével semmilyen módon nem járul utána hozzá a magyar társadalom jobbá tételéhez?

Kapcsoljuk össze a fenti kérdést még egy problémával, nevezetesen a magyar felsőoktatás túltengő jellegével. Évek óta hangoztatott tény, hogy túl sok felsőoktatási intézményünk van, és a rendszer lényeges egyszerűsítésekre szorul. Minthogy tényleges tandíjas rendszerben a hallgatóság létszáma a jelenleginél kisebb lenne, világos, hogy a felsőoktatás volumene ott csökkenne, ahol a megszerzett végzettség birtokában nem lehet a munkavállalásban előnyt érvényesíteni. Vagyis: ahol a diploma vagy nem értékes, vagy nincs rá kereslet. A piaci elemek érvényesülésétől nem kell annyira tartanunk, mint ahogy ezt a lassan megszokott demagógia diktálja.

A tandíj fizetésén keresztül – pontosabban: az ehhez kapcsolódó tanulmányi kölcsön igénybe vételén keresztül – világos kötelezettség teremtődik a felsőoktatáshoz való hozzáférés joga mellé. A kötelezettség pedig felelősséggel is jár. Az egyénnek számot kell vetnie például azzal, hogy meddig képes kilátástalan vágyakat kergetve a felsőfokú tanulmányokkal próbálkozni, ha ezt láthatóan sikertelenül teszi.

Gyakori érv a tandíj bevezetése ellen, hogy aki eddig diplomát szerzett, az miért nem fizet? Miért csak a következő generációkra rójunk ilyen terhet? Miért akarjuk pont a gyermekeinket tandíjjal megnyomorítani? A válaszok egyszerűek: megnyomórításról szó sincs, ha a ténylegesen diplomát szerzőknél és a diploma hazai hasznosításánál megfelelő ellentételezés van. Minden egyéb esetben csupán a felsőoktatás és az állami költségvetés tehermentesítéséről van szó. A tandíjat ellenzők érvrendszere hasonlít a szerencsejátékos érveihez, aki mindig ugyanazt a kombinációt játsza, akármennyit is veszít, a veszteség pedig csak egyre halmozódik. Hasonlóan halmozódik a társadalom vesztesége is minden elvesztett orvossal vagy mérnökkel is. Ezt a veszteségfolyamot pedig egyszer meg kell állítani. A tandíj pont azt előzi meg, hogy a veszteség okozta társadalmi dühöt önkényes visszakövetelésen keresztül próbáljuk meg csökkenteni.

Érdekes átgondolni azt is, hogy a külföldön egyénileg érvényesíthető előnyt biztosító diplomák megszerzését támogatjuk, a csak hazai környezetben elismertethető felsőfokú képzésekért pedig kivétel nélkül mindenki fizet. Miért?

Engedtessék meg még egy hasonlat. Az élsport a rendszerváltás után 20 évvel lényegében piaci alapon működik. A sportoló – még a felnőtt korba be sem lépett versenyző is! – az egyesületével szerződést köt, az egyesülete felé a "képzése" ellentételezése miatt kötelességei keletkeznek. Amikor a sportoló külföldre szerződik, a befektetett tőke az egyesület számára visszatérül. A piac ezt a befektetés-haszon viszonyt külső segítség nélkül elrendezi és a sportoló is jól jár, a társadalom meg jól működik, bármely csapatban is szerepel egy élsportoló (hiszen válogatott csak magyar lehet!). A sportolók munkavállalásának téma sohasem torkollik társadalmi elégedetlenségbe. Még csak nem is irigyeljük az élsportoló fizetését.

A sport esetén sincs másról szó, mint a felsőoktatásban: befektetés történik és haszon realizálódik – a sportban jogilag rendezett, a felsőfokú képzésben pedig jogilag rendezetlen formában. Míg azonban a külföldre szerződő sportoló által visszahagyott úr nem okoz társadalmi működési zavarokat, az ország szellemi elitjének elszivárgása súlyos működési

zavarokhoz vezet, elsősorban az állami közreműködéssel működő vagy kizárólagosan állami szerepvállalással működtetett szférákban. Miért kellene akkor a felsőoktatási tandíj problémáját a "kötelezően járó juttatás" szemérmességével kezelnünk?

A gondolatmenetben eljuthatunk a "diplomás minimálbér" fogalmának abszurd mivoltáig is. Ugyan, hogyan magyarázzuk meg kevésbé tanult honfitársainknak, hogy miért kell a tanárnak magasabb fizetést kapnia a buszsofőrnél, mikor a főiskolai évei alatt a tanár kapott ösztöndíjat, és noha nem dolgozott, tandíjat sem fizetett? Nyilván zavarban vagyunk a magyarázattal, és ez nem véletlen: a rendszer mesterkéltséggel és nem igazán indokolható. Miközben a diplomás minimálbéren keresztül idealista eszközökkel próbáljuk megteremteni a diplomások megbecsülését, a világ oly irigyelt nyugati részén ezt megteszi a piac is: a diplomás olyan bérért helyezkedik el, amiből a tanulmányi kölcsönét vissza tudja fizetni. A diploma árát végső soron így a fogyasztó fizeti meg, az összes köztes szereplő – a diplomás maga, annak alkalmazója, a képzést nyújtó egyetem és a tanulmányi kölcsönt nyújtó bank – csupán átmenetileg biztosítja vagy kezeli a szükséges forrásokat. A diplomások anyagi elismertsége így mintegy automatikusan van biztosítva az elvégzett munkájuk értékén keresztül. Nem várhatunk érdemi előrelépést a diplomás fizetések tekintetében, amíg a munkaerőpiac rá nincs kényszerítve arra, hogy az igényelt képzettség megszerzésének költségeit is állja. Amíg tandíj nincs, addig marad a diplomás minimálbér nevű fél-szocialista csökevény is.

Ez a szemlélet elvezet bennünket oda is, hogy nem a diplomák mindenáron való dotálását kell szorgalmazni, hanem a magasfokú, különösen nagy hozzáadott értéket teremtő, tehát felsőfokú tudást igénylő tevékenységeket és iparágakat kellene támogatni. Extraprofit ugyanis a modern világban legális és fenntartható módon csak ebből képződik, ingatlanfejlesztésből és tőzdespekulációból nem. Hiányzik is nagyon a modern ismereteket és technológiákat hasznosító vállalkozásokat menedzselő réteg a magyar társadalom felső rétegéből.

Tekintsünk akkor még távolabb, egészen nemzetstratégiai távlatokig. A diplomások folyamatos elvándorlásával társadalmunk állandóan lefejeződik: a legjobb szakembereink egy részét elveszítjük, és egyre nagyobb terhet ró a társadalomra, hogy az itthon maradók közül a szellemi elit újra kitermelődhessen. A jelenlegi rendszerrel predestináljuk magunkat az agyelszívás forrásországaként.

A magyar munkaerőpiacról hiányzó diplomásokat elsősorban a szomszédos országokból áttelepülő magyar diplomásokkal pótoljuk. Vagyis annak árán, hogy nem tudunk vagy nem akarunk megfizetni magyar állampolgárságú diplomásokat, még jól le is fölőzzük a határon túli magyarság értelmiségét. Mindamelletts persze tudjuk, hogy egy nemzeti kisebbségnek az anyanyelvet beszélő szellemi vezető rétegét újratermelni sokkalta nehezebb, mint az anyaországban a többségi nemzetnek.

Vessük csak össze magunkat egy fejlett nyugati országgal, mondjuk Franciaországgal. Amikor a nyolcvanas években a Budapesti Francia Intézetben tanultam, találkoztam sorkatonai szolgálatukat töltő nyelvtanárokkal, akiket a francia állam fizetett meg azért, hogy a francia kultúrát terjesszék ott, ahol franciák nem is éltek. Mi öntudatos magyarok pedig nemhogy azt segítenénk, hogy a magyar kisebbség önfenntartóvá válhasson a határon túl, hanem mindent elkövetünk azért, hogy a nehezen megélő határontúli magyarság elitjének importjával saját gondjainkat orvosoljuk. Ehhez jön még a jó magyar öntudatnak az a különös vonása, hogy az anyaországba áttelepülő magyaroknak örülünk, az elvándorlókat meg jól el is ijesztjük a

hazatelepüléstől, mondván: haza ne gyertek, mert az nem állapot, ami itt van. (Hát, bizonyos értelemben tényleg nem az...)

Az import munkaerő másik forrását azok a viszonylag fejletlen országok képezik, ahonnan még perspektívát jelent Magyarországra jönni. Az ilyen munkaerő-importtal viszont olyan munkakultúrát is importálunk, aminek igazán senki nem örül. Ez nem versenyképességet növelő, hanem azt igenis csökkentő tényező. Minden szempontból jobban járnánk a hazai gyökerekkel rendelkező diplomások itthoni foglalkoztatásával – világos feltételekkel, tisztességes megélhetést nyújtó bérért. Ez utóbbit pedig voluntarista eszközökkel nem lehet megteremteni, mert az kudarcra van ítélve. Piaci eszközökhöz is kell nyúlni, melynek egyik eleme a felsőoktatási tandíj.

A tandíj szükségességét tehát el kellene ismerni, és hosszú távú, részben szakmai, részben politikai konszenzussal biztosítani a megfelelő ellentételezési rendszert. Nem könnyű feladat, de hogy szükséges, abban biztos vagyok.

Péter László
kémia-fizika szakos tanár, tudományos kutató